

Praca wykonana w Zespole Metodologii Badań Socjologicznych w Łodzi

Okladkę projektowali

ALINA I LESZEK KAĆMOWIE

WSTĘP

Socjologia empiryczna w Polsce stanowi funkcjonalnie i instytucjonalnie integralną część systemu społecznego — ogólna perspektywa badań podporządkowana jest w coraz większym stopniu potrzebom poznawczym, wynikającym z działalności różnorodnych instytucji: ekonomicznych, oświatowych, planistycznych, administracyjnych itd. Stwarza to dla badań warunki mające zalety i wady.

Z jednej strony, na badania przeznaczają się duże środki finansowe, pozwalające angażować wielusetosobowe ekipy ankieterów i obejmować badaniami wielotysięczne próby ludności; ogromny materiał poddaje się opracowaniu z zastosowaniem komputera; co wymaga maksymalnej standaryzacji technik badawczych — głównie zaś wywiadu kwestionariuszowego. Tak prowadzone badania „wymagają rozbudowanej infrastruktury instytucjonalnej i organizacyjnej. Upodabniają się one do masowej produkcji, charakteryzującej się szybką i efektywną realizacją zadań, zaangażowaniem dużych środków finansowych, wydajnością ekonomiczną, podziałem pracy i specjalizacją, standaryzacją procedur i rozwiązań”¹.

W odróżnieniu jednak od produkcji dóbr ekonomicznych, wytworów techniki — „produkty badawcze” znacznie trudniej poddać obiektywnym i naocznym, praktycznym sprawdzianom jakości. Związek występujący między zastosowaniem wyników badań socjologicznych w praktyce społecznej a ostatecznym efektem tego zastosowania nie jest tak jednoznaczny i ewidentny, jak na przykład związek zachodzący między użyciem dokumen-

¹ Z. Gostkowski, *O potrzebie humanizacji masowych badań typu surveyowego*, „Studia Socjologiczne”, 1974, 1(52).

tacji dotyczącej wytrzymałości gruntu a trwałością wzniesionej na nim fabryki. Jeśli badania geologiczne przeprowadzono posługując się nietrafną metodą i dokumentacja jest w konsekwencji fałszywa — fabryka się zawali; jeśli nietrafnej metody użyto w badaniach socjologicznych i wyniki ich są fałszywe — trudno wskazać na równie namacalne rezultaty². Rzadko kiedy zresztą wyniki nawet kosztownych badań bywają u nas bezpośrednio wykorzystywane w konkretny sposób w praktyce społecznej.

W masowych badaniach typu surveyów uderza przy tym łatwość, z jaką uzyskuje się wyniki badawcze w postaci dużej masy wypowiedzi respondentów oraz korelacji i związków, którym badacz potrafi nadać przekonująco brzmiącą interpretację. Łatwość ta jest niebezpieczna dla naukowej poprawności; wiąże się ona z dwiema okolicznościami.

Po pierwsze więc, bardzo łatwo jest uzyskiwać od respondentów nie przemyślane, „byle jakie” wypowiedzi na wszelkie tematy, a zwłaszcza wtedy, gdy ankieterzy nastawieni są na terminową realizację zadań w terenie, a więc na szybkie i kompletne wypełnianie zestandaryzowanych, a zwłaszcza prekategoryzowanych kwestionariuszy. Występujący często pogląd, iż zafałszowania i nieścisłości, znajdujące się w jednostkowych wypowiedziach respondentów, znoszą się i wyrównują w dużej masie statystycznej — nie opiera się na żadnej empirycznej podstawie. Przeciwnie, można raczej sądzić, że pozornie przypadkowe, nie przemyślane wypowiedzi w wywiadach podlegają pewnym nie znanym prawidłowościom, związanym z czynnikami sy-

² Tylko w historii rozwoju badań typu surveyowego w USA występowały sytuacje, w których zastosowanie błędnych technik badawczych, prowadzących do fałszywych wyników, doprowadziło do kompromitacji instytucji badawczych. Miało to miejsce w badaniach wyborczych; np. w r. 1936 wbrew wynikom masowej ankiety magazynu „Literary Digest” prezydentem został F. D. Roosevelt, w roku 1948 Instytut Gallupa nie przewidział wyboru H. Trumana. Niepowodzenia te były zresztą bodźcem do podjęcia badań metodologicznych i znacznego udoskonalenia technik badawczych oraz ostrożniejszego formułowania wniosków z badań. Chodziło tam jednak o bardzo specyficzne badania wyborcze, w których praktyczny ich sprawdzian sam się narzucał.

tuacyjnymi i artefaktami — w rezultacie czego na szczeblu danych zagregowanych występuje kumulacja i nałożenie się dominujących kierunków indywidualnych błędów i zafałszowań.

Po drugie, w fazie psychologicznej interpretacji związków i prawidłowości występujących w masie wypowiedzi respondentów badacz opiera się częstokroć na nieuzasadnionym przekonaniu, iż istnienie takich związków i prawidłowości samo w sobie świadczy, iż nie są one przejawem artefaktów badawczych, lecz odzwierciedlają rzeczywistość. Jest to przekonanie nieuzasadnione. Wystarczy wspomnieć, że np. mechaniczne potakiwanie częściej może występować u respondentów o określonych cechach lub że preferencją do pewnych obszarów demonstrowanej respondentom skali bywa rezultatem działania czynników nieistotnych merytorycznie, a związanych z techniką prezentacji karty respondenta.

Występuje przy tym jeszcze inne niebezpieczeństwo. Interpretacje, jakie badacz nadaje związkom między wypowiedziami respondentów, mogą być często oparte głównie na jego własnym wewnętrznym doświadczeniu życiowym — a więc stanowią raczej projekcję własnej struktury logicznej, własnych rozumowań i motywacji badacza. Niebezpieczeństwo to występuje zwłaszcza wtedy, gdy — jak w większości masowych badań surveyowych — badacz nie ma bezpośredniego kontaktu z procesem badawczym, sam nie przeprowadzał wywiadów (zwłaszcza pogłębionych wywiadów rekonesansowych czy pilotażowych), nie zna kulturowej specyfiki badanych środowisk społecznych — a więc pełnego kontekstu psychospołecznego, z jakiego pochodzą zatอมizowane, traktowane jako masa statystyczna, odpowiedzi na poszczególne pytania.

Zasygnalizowane wątpliwości i niepokoje metodologiczne stały się motywem podjęcia badań, których rezultaty prezentowane są w niniejszym tomie.

Zabiegi i badania metodologiczne, przeciwdziałające negatywnym skutkom umasowienia badań socjologicznych, są trojkiego rodzaju: 1° — te, które podejmuje się w fazie przygotowywania kwestionariusza i dyrektyw do wywiadu; 2° — te, które rea-

lizuje się równolegle z realizacją badań zasadniczych (np. badanie kontrolujące pracę ankietów³, zbieranie materiałów jakościowych drogą pogłębionych wywiadów ze specjalnie dobranymi respondentami i informatorami, zebranie danych statystycznych, kontrolujących dane z wywiadów itp.); 3° — można wreszcie podejmować specjalne, samodzielne badania eksperymentalno-metodologiczne, oczekując rezultatów, w oparciu o które można by sformułować ogólniejsze dyrektywy metodologiczne do badań zasadniczych.

Głównym typem badań metodologicznych, przygotowujących badania zasadnicze, merytoryczne — jest pilotaż. Daje on nie tylko szansę maksymalnego dopracowania podstawowego narzędzia badawczego, jakim jest kwestionariusz do wywiadu, ale również może dostarczyć materiałów empirycznych, pozwalających zweryfikować wiarygodność wypowiedzi uzyskiwanych w wywiadach. Kierując się tymi względami, w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN powołano od roku 1972, w ramach Łódzkiego Zespołu Metodologii Badań Socjologicznych, Sekcję Badań Pilotażowych pod kierunkiem dr Krystyny Lutyńskiej.

Część I tomu, przygotowana pod redakcją Z. Gostkowskiego, zawiera prace będące wynikiem działalności Sekcji oraz inne prace poświęcone badaniom weryfikacyjnym, zmierzającym do udoskonalenia kwestionariusza do wywiadów socjologicznych.

Część tę otwiera cykl artykułów poświęconych ogólnym problemom pilotażu. W studium pt. *Pilotaż „pogłębiony”*. *Koncepcja, realizacja i analiza materiałów pilotażowych*. K. Lutyńska prezentuje własną koncepcję badania pilotażowego, wzbogaconą — w stosunku do tradycyjnego „pretestu” — o nowe elementy metodologiczne. Należą do nich: zinstytucjonalizowana współpraca między konsultantem metodologicznym, autorem pilotażu, a autorem kwestionariusza do badań zasadniczych; analiza i sprawdzenie trafności kwestionariusza w pilotażu w oparciu

³ Badaniom takim poświęcono specjalny, 2 zeszyt publikacji pt. *Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych. Problemy kontroli pracy ankietów*, przygotowanej pod kierunkiem Z. Gostkowskiego (praca powielana, wyd. IFiS PAN, 1973).

o rozróżnienie między pytaniem kwestionariuszowym a tkwiącymi za nim własnymi pytaniami badacza; staranne zaprogramowanie zabiegów pilotażowych (pytania pilotażowe, obserwacja zachowań respondentów i samoobserwacja ankietera-pilota), zastosowanie tak zwanej analizy istotności odpowiedzi przy opracowaniu materiału pilotażowego. Przedstawione koncepcje i rezultaty empiryczne opierają się na dokonanych już w Zespole Metodologii Badań Socjologicznych badaniach pilotażowych. Systematyzację pojęciową i analizę logiczną założeń i procedur stosowaną w tak ujętym pilotażu daje praca A. P. Wejlanda pt. *Pilotaż. Szkic pojęcia*. P. Daniłowicz w artykule *Standaryzacja zachowań ankieterskich w wywiadzie kwestionariuszowym, jako proponowana technika ukierunkowania plotażu* podejmuje problem wiążący się z pewną luką, jaką występuje w technice wywiadu zestandaryzowanego. Autor wychodzi ze stwierdzenia, że szereg wypowiedzi ankietów musi być przez nich „improvizowany” w trakcie wywiadu, gdyż stanowi nieuniknioną reakcję na nieprzewidziane zachowania (pytania i inne wypowiedzi) pewnych kategorii respondentów. Aby zawęzić tę sferę dowolności, trzeba — przewidując główne typy takich zachowań — zaprogramować odpowiadające im zachowania (wypowiedzi) ankietów oraz ustalić sposoby ich rejestracji w kwestionariuszu. Taki dodatkowy program, włączony do badania pilotażowego, pozwoli na identyfikację nie przewidzianych trudności występujących przy pewnych pytaniach — co umożliwi ich dalsze doprecyzowanie w kolejnych pilotażach, szczególnie zorientowanych na te pytania, jak i na pewne szczególnie trudne kategorie respondentów.

◀ Dalsze trzy studia poświęcone są zewnętrznej weryfikacji informacji uzyskiwanych drogą wywiadu. Studium K. Lutyńskiej pt. *Weryfikacja danych uzyskanych z odpowiedzi respondentów na pytania o wysokość zarobków* oparte jest na 120 wywiadach pilotażowych z robotnikami, których wypowiedzi konfrontowano z informacjami o zarobkach, uzyskanymi z zakładów pracy. Autorka wykryła, iż w wypowiedziach respondentów występuje duży błąd systematyczny w kierunku zaniżania zarobków, ukazała

jego konsekwencje dla dokonywanych korelacji oraz wysunęła szereg hipotez, tłumaczących zjawisko zanizania zarobków w naszych warunkach. Kolejne studium M. Stefanowskiej pt. *Weryfikacja technik badania częstotliwości i intensywności oglądania telewizji w oparciu o dane z obserwacji uczestniczącej ukrytej* przynosi rezultaty przeprowadzonych przez autorkę specjalnych badań metodologicznych. W badaniach tych wykryte zostało zjawisko bardzo znacznego zawyżania przez respondentów w wywiadzie częstotliwości oglądania telewizji, jak i ilości poświęcanego jej czasu. Zawyżanie to jest tak znaczne, że niweczy wartość wskaźnikową wypowiedzi respondentów. Ponadto okazało się, że konsekwencja w wypowiedziach respondentów w dwóch kolejnych wywiadach wcale nie świadczy o zgodności uzyskiwanych informacji ze stwierdzoną obserwacyjnie rzeczywistą częstotliwością i intensywnością oglądania telewizji. Autorka w oparciu o analizę zastosowanych pytań kwestionariuszowych oraz hipotetyczną rekonstrukcję psychologicznych przyczyn zawyżania wysuwa propozycje pytań oraz technik badawczych, które pozwolą uniknąć tak znacznych błędów. Zupełnie odrębnej tematyce dziedziny badań dotyczy praca D. Sługockiej i L. Sługockiego *Analiza zgodności między wypowiedziami o faktach, uzyskanymi w wywiadzie kwestionariuszowym, a dokumentami urzędowymi*. Autorzy zweryfikowali prawdziwość wypowiedzi w wywiadach z 70 amnestionowanymi przestępcami, dotyczących między innymi ich wieku, podstawy prawnej darowania kary, daty zwolnienia z więzienia, skierowania do pracy i jej podjęcia, otrzymania zaliczki na poczet przyszłych zarobków, leczenia w poradni przeciwalkoholowej. Liczne i różnokierunkowe rozbieżności między wypowiedziami a rzeczywistością poddane są interpretacji odwołującej się do różnych mechanizmów psychologicznych i czynników społecznych.

Część I kończą dwa przyczynki stanowiące omówienie empirycznych badań metodologicznych, przeprowadzonych przy okazji pilotaży. P. Sztabiński w artykule *Próba weryfikacji wiarygodności odpowiedzi na pytania wieloalternatywne* dokonuje w oparciu o literaturę systematyzacji tego typu pytań i problemów

związanych z ich stosowaniem; przytacza rezultaty badania, w którym 40 respondentom zadawano dwa pytania wieloalternatywne (kafeteryjne) dwukrotnie z użyciem karty respondenta — obserwując szczegółowo sposób odbioru pytania i udzielania odpowiedzi. Wykryto bardzo niski stopień odtwarzalności (konsekwencji) wyborów kafeteryjnych, co hipotetycznie tłumaczy się sposobem reagowania respondentów na narzucone im zadanie. W artykule P. Daniłowicza pt. *Refleksje nad stosowaniem pytań pustych w wywiadach kwestionariuszowych* zawarte jest omówienie logicznej struktury pytań pustych jako pytań podchwytliwych i ukazany cel ich stosowania; jest nim wykrycie ogólnych predyspozycji do sposobu odpowiadania na zadawane pytania oraz czynników warunkujących te predyspozycje. W oparciu o empiryczną próbę zastosowania trzech pytań pustych autor omawia trudności występujące przy interpretacji uzyskanych na nie odpowiedzi i formułuje dyrektywy właściwego formułowania takich pytań.

Część II tomu przygotowana została pod redakcją J. Lutyńskiego i poświęcona jest prezentacji rezultatów kierowanych przez niego badań terenowych, przeprowadzonych we Włocławku w roku 1973 przez Zakład Techniki i Metod Badań Społecznych Instytutu Socjologicznego Uniwersytetu Łódzkiego. Omówienie tych badań oraz krótki przegląd zawartych w części II prac znajdzie czytelnik w pracy J. Lutyńskiego, wprowadzającej do tej części (s. 393).

Zamieszczenie tych prac w niniejszym tomie, będącym wydawnictwem Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, jest wyrazem ścisłej i długoletniej współpracy między Zespołem Metodologii Badań Socjologicznych IFiS PAN a wspomnianym Zakładem.

W tym miejscu należy wspomnieć o szczególnym udziale, jaki wniosła w przygotowanie niniejszego tomu K. Lutyńska nie tylko jako autorka zamieszczonych w nim prac. Dzięki jej inicjatywie i ofiarnej pomocy w merytorycznym i redakcyjnym przygotowaniu materiałów możliwe było uporanie się z szeregiem trudności i terminowe oddanie maszynopisu do druku.

Zygmunt Gostkowski